

Перші українські цукроварні

Ю.Г. Тютюнник, доктор географічних наук, провідний науковий співробітник Інституту еволюційної екології НАН України

Висвітлено історію виникнення перших цукрових заводів на території України. Показано, що розповсюджені в сучасній науковій літературі відомості щодо зародження цукроваріння в Україні є спірними, неповними, а іноді і помилковими. Питання про виникнення цукроваріння в Україні потребує більш глибокого вивчення.

Ключові слова: перші українські цукрові заводи.

Short history of the emergence of the first sugar factories in Ukraine. It is shown that common in modern scientific literature data concerning the origin of sugar production in Ukraine are controversial, incomplete and sometimes erroneous. The question of the origin of sugar production in Ukraine requires a more in-depth study.

Keywords: first Ukrainian sugar plants.

Де, коли і ким було збудовано перший український цукровий завод?

Це непересічне питання історичної науки. Але не тільки. Звернення до свого професійного коріння; знання витоків справи, якій присвячується життя; самоідентифікація себе, як професіонала, з поколіннями колег, котрі створювали галузь, – все це дуже важливі моменти формування свідомості і психології українського цукровара. А значить – і трудової дисципліни, і позитивного образу працівника цукрового заводу, і ефективного управління персоналом виробництва. Питання про перший цукровий завод України має і академічний інтерес, і конкретний практичний аспект.

А відповіді на нього наразі немає. Точніше є така. В більшості робіт, присвячених українському цукроварінню, в якості його первістка фігурує цукровий завод, збудований в 1824 році в селі Трощин Канівського р-ну Черкаської обл. (згідно сучасному територіально-адміністративному поділові, якого ми, за окремими виключеннями, що будуть оговорені, будемо дотримуватися і далі). Іноді рік 1824-й зменшують на два: 1822-й. Можна також зустріти твердження, що першим цукрозаводом на теренах нашої держави була цукроварня від 1825 року в смт Макошине Менського р-ну Чернігівської обл. Зрідка трапляються твердження, що першою була цукроварня цього ж року, збудована в містечку Бершадь, що на Вінниччині.

Насправді ж в історії зародження українського цукроваріння все набагато складніше і цікавіше.

1. Цукрозавод у Макошиному

Про цю цукроварню, побудовану в смт Макошині Менського р-ну Чернігівської обл., історичні відомості вважаються найбільш достеменними. Вони підкріплюються перепискою Григорія Григоровича Кушельова із своїм сином Олександром Григоровичем Кушельовим-Безбородьком за період вересень 1825 р. – квітень 1826 року. В перших листах Г.Г. Кушельов повідомляє сина про гарний врожай буряків в його маєтку, далі йде мова про будівництво і роботу цукроварні, а в останньому листі Кушельов вже дякує синові за надісланий йому цукор [1]. То ж дата заснування заводу, підкріплена історичними документами, сумніву не викликає. Не з'ясованим залишається інше. Виявляється, що у Макошиному існувала не одна, а дві цукроварні. Друга була збудована в 1858 році. Одні дослідники стверджують, що цей завод був збудований не в самому Макошиному – в тодішніх територіальних межах, а «біля нього» [14], або «на відстані однієї версти від першого заводу» [11]. Інші ж автори твердять, що завод 1858 року був перебудованим заводом 1825 року [2]. На дуже детальній історичній карті цукрових заводів Н.А. Пакульського від 1897 року теж показано лише одну цукроварню у Макошиному [7]. Тобто питання про те, чи був завод 1858 року територіально успадкованим від заводу 1825 року, чи це були два окремих промайданчики, залишається відкритим. Нам вдалося віднайти фрагменти території промислового майданчика Макошинської цукровні (рис. 1). Але не ясним залиша-

Рис. 1. Місце розташування цукрового заводу у смт Макошине Менського р-ну Чернігівської обл. 1 – високе ложе заводського ставка; 2 – мікрозападина на місці виробничих споруд (вигін); 3 – сучасні комунальні очисні споруди; 4 – споруди цегляного заводу, згодом заводу ЗБК («3» і «4» – в межах проммайданчика колишньої макошинської цукроварні).

ється те, чи це спільне місце заводів 1825 і 1858 років, чи лише заводу 1858 року.

2. Трощин чи Бучак?

Інтрига народження українського цукроваріння підсилюється в історії з Трощинською цукроварнею. Насамперед, хто будував той завод? Стандартна відповідь, що ми її знаходимо в літературі: «пан» або «пани Понятовські» (до речі, далекі родичі останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського). Тії пани – це батько Йосип Гнатович Понятовський і його син Євген Йосипович (чи Осипович) Понятовський. К.Г. Воблій [1] і О.А. Плевако [11] вважають, що будівничим був син Й.Г. Понятовського (правда обидва не точно вказують його ім'я). Натомість М.Є. Іщенко із співавторами пишуть [6], що цукровою будував Йосип Понятовський. Ми схилиємося до другої точки зору через те, що: 1) Є.Й. Понятовський став господарем Пшеничниківського маєтку (до якого належав Трощин) тільки в 1847 році [13]; 2) цей маєток лише за чотири роки до будівництва – в 1818 році придбав Й.Г. Понятовський; 3) «Трощинська цукроварня» попервах була збудована ... зовсім не в Трощині, а сусідньому селі Бучак (що також належало до Пшеничниківського маєтку).

Пункт «3» – дуже серйозна заявка, оскільки вона взагалі відбирає у села Трощин пріоритет місця першого українського цукрозаводу. Про факт будівництва «Трощинського заводу» спочатку в селі Бучак говорить лише О.А. Плева-

ко [11], але не довіряти цьому серйозному і прискіпливому дослідникові у нас підстав не має. До того ж існують деякі непрямі свідчення того, Трощинський завод не був першим. Одним з таких свідчень (і на це звертає увагу К.Г. Воблій [1]) є перелік перших цукрозаводів Київської губернії, що їх подає І.І. Фундуклей (губернатор Київської губ.). В цьому переліку Трощинського заводу немає [16, с. 12]. Чому Фундуклей «прогледів» і не згадав Трощинський завод? Чи не тому саме, що він був в Київській губ. вже не першим?

Отже, за О.А. Плевако [11, с. 1010-1011], «Трощинський завод» був збудований попервах в 1824-му або, швидше (і на цьому наполягає М.Є. Іщенко із співавторами [6, с. 42]), в 1822 році в сусідньому з Трощином селі Бучак. Воно розташоване від Трощина на північний схід на відстані 7-8 км, на березі Дніпра. В 1830-му або в 1831 році завод в Бучаку згорів, але через рік був відновлений. А в 1838 році його, як висловлюється О.А. Плевако, «перенесли» в село Трощин (на підставі чого він навіть називає цю цукроварню «Бучацько-Трощинською») [11, с. 1011]. Втім, що в даному випадку означає «перенести завод» на нове місце? Хіба що деякі предмети механічного обладнання. Місцевість біля Бучака вкрай пересічена, поросла густими лісами. Перетаскувати по ній на 8 км по деревинці і цеглинці будівельну конструкцію економічно не доцільно. Оскільки завод стояв біля Дніпра, то його можна було розібрати і «сплавити» по річці до Канева, а потім суходелом везти у Трощин, але й такий варіант навряд чи був економічно доцільним. Тому з певним рівнем достеменності ми можемо при-

Рис. 2. Фрагмент аутентичної місцини «Заводище» на околиці села Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Це – частина виробничої зони села, в якій в 1822-1838 рр. розміщувався цукровий завод, котрий на сьогоднішній день слід вважати першим в Україні. Березень 2015 року.

пустити, що Бучацьку цукроварню до Трощина ніхто не «переносив» (за виключенням, можливо, елементів обладнання), і заводи у Бучаку і Трощині були двома окремими підприємствами, а не «Бучацько-Трощинським» заводом. Бучацький функціонував в 1822-1838 рр., а Трощинський запрацював з 1838 року. Саме це й обумовило те, що Фундуклей про нього не згадав.

Звернімо увагу ще й на такий момент. Якщо реально Трощинська цукроварня була насправді споруджена не в 1822/1824, а в 1838 році, то її будівельником дійсно міг бути Є.Й. Понятовський, а не його батько, за яким, найвірогідніше, слід залишити пріоритет зведення заводу у селі Бучак.

Під час експедиційних досліджень в селі Бучак, нам вдалося віднайти фрагмент місцевості, котру селяни зовуть Заводищем (рис. 2). «Заводище» – своєрідна сільська «промислова зона», де був не тільки цукровий завод, а й деякі інші виробництва, що колись існували в цьому історичному селі. Де точно локалізувався Бучакський цукрозавод, сьогодні сказати неможливо: 2/3 території села з його «Заводищем» – під Канівським морем, а також під озером і відвалами ґрунту, що залишилися від будівництва Канівської гідроакумулятивної станції (яку так і не збудували). Але фрагмент «Заводища», безумовно, є меморіальним місцем, зв'язаним (принаймні топонімічно) з виникненням, можливо, першої української цукровні. В європейській теорії і практиці збереження індустріальної спадщини такі місця звать клієтопами, і їх ретельно охороняють [18]. То ж не завадило б і нашим цукроварям та історикам

встановити на залишку бучацького Заводища історико-культурний охоронний режим.

3. Цукроварні 1825-1827 років.

Заводи Собанських. Наступним задокументованим претендентом на звання першої української є цукроварня, збудована кимось із роду Собанських (найвірогідніше Міхалом Собанським). Цукрозавод (можливо, навіть два) був збудований а селі П'ятківка Ольгопольського повіту Подільської губернії (сьогодні Бершадський р-н Вінницької обл.) [3, с. 548]. К.Г. Воблий вважає, що підприємство стало до ладу між 1825 і 1828 роками [1, с. 103], а О.А. Плевако підрахував, що в 1828 році заводом було вироблене 500 пудів цукру [11, с. 1019]. Якщо зважити на те, що кількість виробленої продукції можна обрахувати лише після закінчення сезону цукроваріння, а останній є сезоном осінньо-зимовим, і в нашому випадку це сезон 1827-1828 рр., то можна стверджувати, що завод Собанських в 1827 році працював вже на повну потужність.

Цукроварня Ляліна. В 1827 році став до ладу цукрозавод П. Ляліна у Сумському повіті Харківської губ. Він часто згадується в літературі, але по суті, про нього мало що відомо, не ясно до кінця навіть те, де точно цей завод локалізувався.

Цукрозавод у Рижавці Уманського повіту Київської губ. був збудований Й. Мощенським. Завод дав цукор в 1828 році [11, с. 1012]. Це значить, що він працював в сезон 1827/1828 рр. Через 10 років завод згорів і більше не відновлювався [4, с. 595].

Бершадський завод на Вінниччині, згідно точці зору сучасних вчених, був збудований П. Мошинським в 1827 році [9]. Втім більш ранні дослідники піддавали цю дату сумніву. К.Г. Воблій писав, що в 1826-1834 роках володіння графа Мошинського в Бершаді були заарештовані (можливо, за зв'язки з декабристами), а за таких умов навряд чи можна було говорити про розгортання промислового будівництва [1, с. 103].

Цукроварні 1825-1827 рр. ми можемо вважати також піонерами українського цукроваріння. Але на статус перших заводів вони, очевидно, претендувати не можуть.

4. Цукроварні-легенди: перше десятиріччя XIX ст.

Вище, говорячи про бучацьке Заводище, ми сказали, що воно є місцем розташування м о ж л и в о першої української цукровні. «Можливо» – тому, що існують згадки про деякі заводи, слідів яких ніхто з дослідників XX – XXI ст. не бачив. Точні посилання на історичні документи, що підтверджували б існування цих заводів, також відсутні. Є лише смутні згадки, навіть слухи або здогадки. Але і їх з рахунку в історичній науці скидати не можна, оскільки за «історичними слухами» можуть стояти реальні історичні факти. Отже, цукроварні-легенди.

Козелький асесор Безобразов. Істориком української економіки П.Л. Кованьком ще на початку XX ст. в наукову літературу була «запущена» цифра «1811» – рік побудови цукроварні таким собі козельким асесором Безобразовим десь на Харківщині. Але прискіпливі дослідження показали, що це – саме слух. Згаданий Безобразов в 1810 році звертався по дозвіл на будівництво цукрових заводів. І він його в 1811 р. отримав. Але на той момент нічого не збудував. В 1830-х роках він спорудив декілька заводів на Курщині [11]. Тож «цукровня Безобразова» на Харківщині – міф.

А от наступні дати і місця можливого виникнення перших цукроварень в Україні потребують серйозного відношення.

Блискучий Потоцький. К.Г. Воблій пише: «У Яворського є глуха вказівка про те, що на початку XIX ст. існувала цукроварня в маєтностях Потоцького» [1, с. 103]. «Глуха вказівка» – це слова знаного українського історика М.І. Яворського, сказані ним на сторінці 260 першого тому відомої праці «Україна в епоху капіта-

лізму» (Полтава, 1925), про те, що Потоцький в своїй Умані на початку XIX ст. пробував займатися цукроварінням, але без особливого успіху. О.А. Плевако «глуху вказівку» Яворського не залишив без уваги і особисто перепитав історика про цю ефемерну цукровню. На що той відповів Плеваку, що про існування цукроварні в уманській Софії в ц і (!) прочитав в літературно-художньому журналі [11, с. 1020]. На цьому «відомості» про цукровню Потоцького вичерпуються. Сам Плевако припускає, що таке могло бути. Відомо, що у 1800 році подружжя Потоцьких повернулося до Умані з-за кордону, і Станіслав-Фелікс Потоцький з ентузіазмом взявся добудувати Софіївку, на яку він витратив до кінця своїх днів (Потоцький помер в 1805 р.) 15 млн. злотих! [8, с. 30]. Цілком ймовірно, що йому заманулося започаткувати в своєму маєтку ту «моду» на виробництво бурякового цукру, яка тільки-но народилася в Європі. Можливо, він і спробував¹. Історики це мають довести, або спростувати.

Прем'єр-міністр Кочубей. З «уманською» інтригою зародження українського цукроваріння конкурує «бобровицька». В 1972 році краєзнавці Л.Є. Прокопенко і В.З. Христюк в есе, присвяченому місту Бобровиця, у чернігівському томі «Історії міст і сіл УРСР», написали, що в цьому місті Кочубей (без вказівки хто саме²) в 1807 році збудував цукровий завод. І далі – в 1825 р. до нього прибудували рафінадне відділення, в 1846 році він виробив продукції на 3 тис. рублів, а в 1854 році його спалили розлючені селяни, і «цукроварня Кочубея» більше не відновлювалася [5, с. 160-172]. В енциклопедичному довіднику щодо Чернігівщини зазначається також, що через 20 років після заснування (тобто в 1827 р.) бобровицька цукровня опинилася у власності О.Г. Кушельова-Безбородька [17, с. 848]. На те, що цей граф таки був власником бобровицької цукроварні вказує і Н.А. Пакульський [12]. Він також показує на своїй карті цукрових заводів наявність в Бобровиці старого непрацюючого цукрозаводу [7]. На достеменно існування першої Бобровицької цукроварні в 1846 році вказується у фундаментальному історико-економічному дослідженні О.О. Нестеренка [10, с. 471]. Тобто наявність в сучасному місті Бобровиці якогось давнього «цукрового заводу Кочубея», сумнівів не викликає. Недоведеною залишається лише точна дата його зведення. Якщо то дійсно був рік 1807-й, то «стара» (є ж бо й нова – П.П. Катеринича, збудована в кінці XIX ст.) бобровиць-

ка цукровня має вважатися в Україні або другою (якщо перша була в Умані), або першою (якщо уманського заводу не існувало).

Підсумовуючи вище викладене, можемо констатувати, що на сьогоднішній день претендентів на звання першого українського цукрового заводу є три: 1) цукроварня в місті Умань, збудована С.-Ф. Щ. Потоцьким не пізніше 1805 року; 2) цукроварня в місті Бобровиця Чернігівської обл., збудована В.П. Кочубеєм в 1807 році; 3) цукроварня в селі Бучак Канівського р-ну Черкаської обл., збудована Й.Г. Понятовським в 1822 році. Для того, щоби остаточно з'ясувати історичну істину і коректно вибудувати шерегу первістків українського цукроваріння, потрібні додаткові глибокі історичні дослідження. ■

Список використаних джерел

1. Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 року. Вип. 1 / К.Г. Воблій. – К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1928. – 248 с.
2. Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губернія / М. Домонтович. – СПб, 1865. – 706 с.
3. Економічна історія України. Т.1 / Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 656 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / П.Т. Тронько – голова ред. колегії. – К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 788 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / П.Т. Тронько – голова ред. колегії. – К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 780 с.
6. Іщенко М.Є., Мостов Л.Г., Сорокопуд І.І. Канівщина / М.Є. Іщенко, Л.Г. Мостова, І.І. Сорокопуд. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1969. – 128 с.
7. Карта Сахарныхъ заводовъ Малоросійскихъ губерній. Составлена инже-неръ-технологомъ Н.А. Пакульскимъ. – К. 1897.
8. Лыпа А.Л. Софиевка: Уманский государственный заповедник (1796-1946) / А.Л. Лыпа. – К. : Изд-во АН УССР, 1948. – 112 с.
9. Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.М. Москалюк // Український історичний журнал. 2008. № 2. – С. 75-85.
10. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. Ремесло і мануфактура / О.О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
11. Плевако О.А. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні (До питання, коли побудовано перші цукроварні) / О.А. Плевако // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. – С. 1001-1028.
12. Пакульській Н.А. Изъ области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии / Н.А. Пакульській. – К.: Типографія Г.Л. Францквечиа, 1901. – 24 с.
13. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся / Л.И. Похилевич. – Біла Церква: «Видавець Олександр Пшонківський», 2007. [Репринтне видання]. – 763 с.
14. Раковський Л.Е. До питання про господарську діяльність поміщиків – цукрозаводчиків Безбородьків / Л.Е. Раковський// Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1993. Вип. 2. – С. 27-33.
15. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т.1 / М.Є. Слабченко. – Одеса : Держ. видав. України, 1925. – 318 с.
16. Статистическое описание Киевской губернии, Изданное Тайнымъ Советникомъ, Сенаторомъ Иваном Фун-дуклеемъ. Часть III / И.И. Фундуклей. – С.-Петербургъ : В Типографіи Министерства Внутреннихъ Делъ, 1852. – 578 с.
17. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / А.В. Кудрицький – ред. – К. : УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.
18. Julián Sobrino Simal. Los archivos del trabajo en la estrategia de un plan para la recuperación del patrimonio industrial de Andalucía / Julián Sobrino Simal // Revista Abdaluz de Archivos. 2010. N 2. – P. 119-132.